

ОСОБИ ІЗ СІМЕЙНИМИ ОБОВ'ЯЗКАМИ ЯК СУБ'ЄКТИ, ЯКІ ПОТРЕБУЮТЬ ОСОБЛИВОГО СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

СОХАНЬ Марія Юріївна - аспірантка кафедри цивільно-правових дисциплін і трудового права імені проф. О. І. Процевського Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

УДК 349.3

DOI 10.32782/LAW.UA.2023.4.24

Стаття присвячена питанням соціального захисту осіб із сімейними обов'язками. Зазначено про важливість на сьогодні порушеної проблематики. Оскільки на сучасному етапі розвитку світової спільноти проблема захисту прав і свобод людини стала домінуючою. В умовах війни, яку розв'язала російська федерація проти України, однією з найуразливіших верств населення сьогодні є діти. Незважаючи на заходи, які вживаються урядом та іншими органами влади, їх становище залишається важким. Зокрема, в особливо тяжкому становищі перебувають сім'ї з дітьми. Тому одним із головних обов'язків держави є створення належних умов для функціонування ефективної системи їх соціального захисту, зокрема осіб із сімейними обов'язками як суб'єктів, які потребують особливого соціального захисту. Оскільки особи з сімейними обов'язками – це окрема категорія осіб, яким нормами права соціального забезпечення й іншими нормативно-правовими актами, надаються певні пільги, допомоги, гарантії й компенсації в правовідносинах у сфері соціального забезпечення з метою забезпечення виконання ними юридичних і фактичних обов'язків щодо неповнолітніх дітей та інших членів сім'ї (осіб, які перебувають під опікою, піклуванням; які потребують догляду, турботи тощо). До осіб із сімейними обов'язками віднесено: 1) жінок (вагітні жінки; жінки, які мають дітей віком до трьох років; одинокі матері, які виховують дитину до 14 років, та дитину з інвалідністю – до 18 років); 2) осіб, які усиновили дитину; 3) батьків, які мають дітей з інвалідністю до

досягнення ними 18 років; 4) осіб, які виховують неповнолітніх дітей без матері (батька); 5) осіб, які здійснюють догляд за хворими членами їх сімей; 6) одиноких осіб; 7) жінок та чоловіків, які перебувають у зареєстрованому шлюбі, коли обом із подружжя або одному із подружжю не більше 35 років (молоді сім'ї); 8) батьків, які мають дітей (зокрема трьох та більше дітей – багатодітні сім'ї); 9) батьків, які перебувають у складних життєвих ситуаціях.

Ключові слова: соціальний захист, соціальна підтримка, особи із сімейними обов'язками, держава, національне законодавство, міжнародні стандарти.

Постановка проблеми

На сучасному етапі розвитку світової спільноти проблема захисту прав і свобод людини стала домінуючою. В умовах війни, яку розв'язала російська федерація проти України, однією з найуразливіших верств населення сьогодні є діти. Незважаючи на заходи, які вживаються урядом та іншими органами влади, їх становище залишається важким. Зокрема, в особливо тяжкому становищі перебувають сім'ї з дітьми. Тому одним із головних обов'язків держави є створення належних умов для функціонування ефективної системи соціального захисту цієї категорії населення. Як закріплено в Конституції України сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Захист сім'ї державою є важливим соціально-правовим інститутом, який впливає на

стабільність і міцність сімейних відносин і включає проведення широкого кола економічних, соціальних і правових заходів. І це не випадково, адже сім'я захищається державою як природний і основний осередок суспільства, що має значення як для кожної людини, так і для суспільства в цілому [1, с. 387]. І тому сьогодні питання соціального захисту осіб із сімейними обов'язками вимагають глибокого осмислення та наукового аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанню соціального захисту осіб із сімейними обов'язками приділяли увагу такі науковці, як І. Андрієнко, К. Бориченко, В. Дерєга, І. Ветухова, П. Кулачок, А. Мішин, М. Полупанов, С. Синчук, І. Чеховська, М. Шумило, Л. Шумна, Є. Яригіна, О. Ярошенко та ін.

Мета статті – розглянути питання щодо осіб із сімейними обов'язками як суб'єктів, які потребують особливого соціального захисту.

Виклад основного матеріалу

На сьогодні вітчизняне законодавство не містить визначення поняття «осіб із сімейними обов'язками», що відповідно спричиняє труднощі у правозастосовній практиці, неоднозначні підходи для її формування, і навіть суперечливу судову практику. Для розуміння цієї правової категорією варто визначитися з поняттям «сім'я». Сім'я, як первинний осередок людського суспільства, завжди викликала пильну увагу представників різних наук, що вивчають закономірності суспільного розвитку. Одне із значимих місць відведено правовій науці, яка за допомогою правового регулювання впливає на функціонування сім'ї та її життєдіяльність.

У юридичних джерелах зустрічаємо різні трактування сім'ї, яка розглядається як сукупність правовідносин, юридичні зв'язки її членів. Найбільш детально ця проблематика досліджувалася в сімейному та цивільному праві. Водночас домінуюче становище відведено саме сімейному праву, і це є цілком обґрунтованим. Так, Сімейним кодексом

України у ст. 3 передбачається, що сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Права члена сім'ї має одинока особа. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства [2].

Що ж стосується інших галузей права, то сфера їх дії обмежується окремими сторонами життя сім'ї (внутрішніми й зовнішніми). Їх основне завдання зводиться до забезпечення необхідних умов, що сприяють нормальній і здоровій життєдіяльності сімейного колективу. Зокрема, науковці у праві соціального забезпечення відзначають залежність сім'ї від цільової спрямованості правового регулювання, тобто мовиться про розгляд сім'ї в аспекті соціально забезпечувальних відносин.

Аналіз законодавчих актів, що містять нормативні положення про соціальний захист сімей (Кодекс законів про працю України, закони України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», низка указів Президента України та ін.), дозволяє дійти висновку, що в одних випадках у нормативному порядку чітко визначено коло членів сім'ї, на яких поширюється дія правових приписів, в інших же законодавець, уживаючи термін «сім'я» й закріплюючи її права й гарантії у сфері соціального захисту, не називає, кого він включає до цього поняття. Так, згідно зі ст. 2 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» [3] сім'я з дітьми – це поєднане родинними зв'язками та зобов'язаннями щодо утримання коло осіб, у якому виховуються рідні, усиновлені діти, а також діти, над якими встановлено опіку чи

піклування; відповідно до ст. 1 Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» [4], сім'я – це особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Права члена сім'ї має одинока особа.

Вважаємо, сім'ю можна визначити як добровільне і рівноправне об'єднання осіб, що ґрунтується на шлюбі, спільному проживанні, яке пов'язане спільністю життя (веденням спільного господарства, піклуванням один про одного, вихованням дітей), взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою, а також майновими правами й обов'язками, передбаченими нормами сімейного права.

Природа людини, її природні потреби дозволяють нам при визначенні поняття «сім'я» головною поставити ознаку наявності дітей, що є тим юридичним фактом, із яким законодавець пов'язує настання відповідних правових наслідків і виникнення різноманітних правовідносин. Адже поняттям «сім'я» поряд з такими категоріями, як «материнство», «дитинство», «батьківство» охоплюється особлива сфера життя людини, яка є об'єктом соціально-правового регулювання, яке здійснюється за допомогою спеціальних законодавчих актів органів влади України. Стимулюючи виконання сім'єю виховної функції, що особливо актуально в умовах зростання соціального сирітства, наявність на утриманні дітей, має стати неодмінною умовою диференціації всіх видів соціального забезпечення, адресованих особам з сімейними обов'язками. Ця підстава диференціації в певній мірі реалізована в соціальному забезпеченні, зокрема передбачені законодавством пільг та допомог, проте їх розмір явно недостатній для належного утримання. Більше того, відсутність у вітчизняному законодавстві диференціації розмірів допомоги по безробіттю залежно від кількості утриманців призводить до того, що, втративши роботу, працездатний батько позбавляється можливості прогодувати своїх дітей. Водночас законодавство зарубіжних держав передбачає рішення цієї проблеми. Приміром, у Німеччині допомога виплачується не тільки безробітному, але і його дітям. Так, залежно від кількості дітей може становити

194-225 євро на кожного до досягнення повноліття; дотації малозабезпеченим сім'ям з дітьми (Kinderzuschlag) – якщо їх сукупний дохід нижче прожиткового мінімуму, максимальний розмір допомоги становить 170-273 євро на кожну дитину; матеріальна допомога для батьків-одинаків (Unterhaltsvorschuss), за умови, що другий з батьків не бере участі у вихованні – залежить від віку неповнолітнього і може складати 154-273 євро на кожну дитину; декретна допомога в Німеччині (Mutterschaftsgeld) – призначається лікарняною касою, фінансується нею ж і роботодавцем солідарно, розмір виплат залежить від середнього заробітку мами; батьківська допомога (Elterngeld) – виплачується від 12 до 24 місяців залежно від обраної форми і залежить від розміру доходу батьків. Максимальний розмір – 1,8 тис. євро.

І взагалі соціальне забезпечення в Німеччині є еталоном не тільки для України, але і для держав Євросоюзу. Головна мета побудованої у ФРН системи – захист і матеріальна підтримка осіб, які проживають в Німеччині та які потребують допомоги з боку держави в силу соціальних ризиків або інших складних обставин. Це забезпечує життєздатність німецького суспільства і характеризує Німеччину як державу загального добробуту. Система соціального забезпечення в Німеччині регламентується Соціальним кодексом, що має назву Sozialgesetzbuch (SGB), що включає в себе 12 окремих томів. Відповідно до § 4 SGB I кожен громадянин ФРН має доступ до соціального забезпечення, яке передбачає соціальне законодавство. В основу системи соцзабезпечення покладено принцип страхування. Це означає, що право на соціальну допомогу в Німеччині мають усі застраховані особи [5].

В Україні ж взаємовідносини сім'ї та держави формуються стихійно й безсистемно, та, на жаль, в більшій частині знаходяться поза межами правового поля. Чинні правові норми не визначають права сім'ї як спільноти осіб, не встановлюють механізми взаємодії сім'ї та держави, що на практиці призводить до відсутності справжніх гарантій, що забезпечують існування інституту сім'ї та виконання властивих йому функцій. Сучасне законодавство не відповідає реальним

потреба сім'ї, і повною мірою не може забезпечити охорону членів сім'ї та сім'ї в цілому. Про що, в чергове, свідчить той факт, що сім'я не є визнаним суб'єктом права. Тому на сучасному етапі розвитку для України першочерговим завданням, як зазначає К. Бориченко, є створення такої нормативної бази захисту прав і свобод сімей з дітьми, яка б повною мірою відповідала міжнародним стандартам і забезпечувала реалізацію цих прав та передбачала механізм їх захисту у випадку порушення [6, с. 25].

Питання галузевої правосуб'єктності сім'ї найбільш повно вивчено у праві соціального забезпечення. Якщо узагальнити міркування щодо проблеми суб'єктного складу відносин із соціального забезпечення сімей з дітьми, то очевидно наступне. Проаналізувавши погляди науковців, Є. П. Яригіна зазначає, що одні науковці вважають, що суб'єктом є самі діти; другі переконані, що суб'єктами таких відносин виступають як діти, батьки (у тому числі й мати, яка здійснює догляд за дитиною), так і інші одержувачі; треті визнають суб'єктом соціально-забезпечувальних відносин сім'ю в цілому [7, с. 25]. Вважаємо, що сім'я, як сукупність осіб, може бути учасником не всіх, а лише певних правовідносин соціального забезпечення, тобто має спеціальну правосуб'єктність. Разом з тим, визнання правосуб'єктності сім'ї в жодному разі не применшує особисті права громадян виступати індивідуальними суб'єктами правовідносин соціального забезпечення.

На сучасному етапі формування правової системи визнання сім'ї суб'єктом права дозволить адресувати різні заходи захисту й охорони безпосередньо сім'ї як колективу громадян, які мають загальні інтереси та володіють особливим статусом (малозабезпечені, багатодітні, неповні, молоді сім'ї). У випадках, коли правове регулювання направлено на задоволення інтересів усіх членів сім'ї в цілому, то суб'єктом правовідносин повинна визнаватися сім'я. Виконуючи властиві праву регулятивну й охоронну функцію, воно може сприяти зміцненню сім'ї, визначивши підстави, коли сім'я повинна діяти як єдина спільність для реалізації тієї чи іншої правомочності.

Загального поняття «особи з сімейними обов'язками» чинне вітчизняне законодавство не розкриває. Про таких осіб у нормативно-правових актах ідеться лише стосовно конкретних гарантій й пільг, що встановлюються їм у зв'язку з наявністю у них дітей або у зв'язку з доглядом за хворими членами їх сімей відповідно до медичного висновку (про батьків, опікунів, піклувальників, осіб, які здійснюють догляд за хворими членами їх сім'ї). При характеристиці осіб з сімейними обов'язками як спеціальних суб'єктів правовідносин у сфері соціального забезпечення слід обов'язково враховувати їх соціальне становище, тобто сімейні обов'язки. У цьому випадку мовиться про сферу особистих правовідносин між членами сім'ї.

Особи з сімейними обов'язками – це окрема категорія осіб, яким нормами права соціального забезпечення й іншими нормативно-правовими актами, надаються певні пільги, допомоги, гарантії й компенсації в правовідносинах у сфері соціального забезпечення з метою забезпечення виконання ними юридичних і фактичних обов'язків щодо неповнолітніх дітей та інших членів сім'ї (осіб, які перебувають під опікою, піклуванням; які потребують догляду, турботи тощо).

Варто наголосити, що Конвенція МОП № 156 про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками від 23.06.1981 [8] встановлює термін «трудящі із сімейними обов'язками». Водночас категорія «особи з сімейними обов'язками» є більш широкою, ніж поняття «трудящі із сімейними обов'язками», оскільки це можуть бути й особи, які не перебувають у трудових відносинах. Тобто працівниками із сімейними обов'язками є фізичні особи, які перебувають у трудових правовідносинах і виконують сімейні обов'язки по утриманню та вихованню неповнолітніх дітей, а також обов'язки по наданню допомоги іншим членам сім'ї в разі їх хвороби або необхідність догляду за ними.

Відтак, Конвенція МОП № 156 дала початок у міжнародному та національному законодавстві позитивної тенденції поширення прав і гарантій, раніше наданих тільки

жінкам на інших членів сім'ї. Враховуючи принцип рівності подружжя та інших осіб, які здійснюють виховання дітей, безсумнівно, правильним було поширення прав і гарантій у зв'язку з виконанням сімейних обов'язків не тільки на матерів, а й на батьків, а також інших осіб, які фактично здійснюють догляд за дитиною або іншим родичем. Спорідненість – це кровний зв'язок осіб, які походять від одного пращура. Пряма спорідненість – це походження однієї особи від іншої (дід, батько, син тощо). Побічна спорідненість – це тільки один загальний предок (тітки, дядьки, двоюрідні брати і сестри). Близькими родичами є батьки, діти, рідні брати і сестри, дід, бабуся, онуки, а також у певних правових цілях ними ж визнаються подружжя, усиновителі та усиновлені.

Керуючись таким розумінням, Р. Л. Наумова до осіб із сімейними обов'язками відносить: 1) жінок (вагітні жінки; жінки, що годують груддю дітей у віці до півтора роки; жінки, які мають дітей віком до трьох років; одинокі матері, які виховують дитину до 14 років, та дитину з інвалідністю – до 18 років); 2) осіб, які усиновили дитину; 3) батьків, які мають дітей з інвалідністю до досягнення ними 18 років; 4) осіб, які виховують неповнолітніх дітей без матері. На практиці особою, яка виховує дитину без матері, замість батька може виявитися усиновитель, вітчим, а також прийомний батько. Прийомними батьками є особи, що прийняли разом із подружжям дітей в сім'ю на підставі договору з органами опіки і піклування на термін, зазначений у договорі. Такі батьки володіють правами і обов'язками опікунів (піклувальників); 5) особи, які здійснюють догляд за хворими членами їх сімей [9, с. 24-27]. У свою чергу В. Положишник, виходячи з положень міжнародних нормативно-правових актів та наявних у науковій доктрині поглядів, до працівників з сімейними обов'язками відносить осіб пов'язаних між собою особистими немайновими та майновими правами й обов'язками, які виникають внаслідок укладення шлюбу, родинних відносин, факту усиновлення чи іншої форми прийняття дітей у сім'ю на виховання [10, с. 111].

У контексті нашого дослідження до осіб із сімейними обов'язками ми відносимо:

1) жінок (вагітні жінки; жінки, які мають дітей віком до трьох років; одинокі матері, які виховують дитину до 14 років, та дитину з інвалідністю – до 18 років); 2) осіб, які усиновили дитину; 3) батьків, які мають дітей з інвалідністю до досягнення ними 18 років; 4) осіб, які виховують неповнолітніх дітей без матері (батька); 5) осіб, які здійснюють догляд за хворими членами їх сімей; 6) одиноких осіб; 7) жінок та чоловіків, які перебувають у зареєстрованому шлюбі, коли обом із подружжя або одному із подружжю не більше 35 років (молоді сім'ї); 8) батьків, які мають дітей (зокрема трьох та більше дітей – багатодітні сім'ї); 9) батьків, які перебувають у складних життєвих ситуаціях.

Висновки

Підводячи підсумок вищенаведеному, слід констатувати про важливість на сьогодні порушеної нами проблематики, оскільки на сучасному етапі розвитку світової спільноти проблема захисту прав і свобод людини стала домінуючою. В умовах війни, яку розв'язала російська федерація проти України, однією з найуразливіших верств населення сьогодні є діти. Незважаючи на заходи, які вживаються урядом та іншими органами влади, їх становище залишається важким. Зокрема, в особливо тяжкому становищі перебувають сім'ї з дітьми. Тому одним із головних обов'язків держави є створення належних умов для функціонування ефективної системи соціального захисту, зокрема осіб із сімейними обов'язками. Оскільки особи з сімейними обов'язками – це окрема категорія осіб, яким нормами права соціального забезпечення й іншими нормативно-правовими актами, надаються певні пільги, допомоги, гарантії й компенсації в правовідносинах у сфері соціального забезпечення з метою забезпечення виконання ними юридичних і фактичних обов'язків щодо неповнолітніх дітей та інших членів сім'ї (осіб, які перебувають під опікою, піклуванням; які потребують догляду, турботи тощо).

До осіб із сімейними обов'язками віднесено: 1) жінок (вагітні жінки; жінки, які мають дітей віком до трьох років; одинокі матері, які виховують дитину до 14 років, та дитину з інвалідністю – до 18 років); 2) осіб,

які усиновили дитину; 3) батьків, які мають дітей з інвалідністю до досягнення ними 18 років; 4) осіб, які виховують неповнолітніх дітей без матері (батька); 5) осіб, які здійснюють догляд за хворими членами їх сімей; 6) одиноких осіб; 7) жінок та чоловіків, які перебувають у зареєстрованому шлюбі, коли обом із подружжя або одному із подружжю не більше 35 років (молоді сім'ї); 8) батьків, які мають дітей (зокрема трьох та більше дітей – багатодітні сім'ї); 9) батьків, які перебувають у складних життєвих ситуаціях.

Література

1. Конституція України : науково-практ. коментар / редкол. : В. Я. Тацій (гол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2011. 1128 с.

2. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21. Ст. 135

3. Про державну допомогу сім'ям з дітьми : Закон України від 21.11.1992 № 2811-XII. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 5. Ст. 21

4. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям : Закон України від 01.06.2000 № 1768-III. Офіційний вісник України. 2000. № 26. Ст. 1078.

5. Система соціального забезпечення Soziale Sicherheit та пенсійні виплати в Німеччині. URL: <https://insurancetop.com/markets/104>

6. Бориченко К. В. Соціальний захист сімей з дітьми за законодавством України : монографія. Одеса : Фенікс, 2015. 302 с.

7. Яригіна Є. П. Соціальне забезпечення сімей з дітьми: міжнародний досвід та українська модель : монографія. Харків : Монолит, 2016. 196 с.

8. Конвенція МОП № 156 про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками від 23.06.1981. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_010

9. Наумова Р. Л. Трудовые отношения с женщинами и лицами с семейными обязанностями : монографія. Синергия, 2012. 176 с.

SUMMARY

The article is devoted to issues of social protection of persons with family responsibilities. It is noted the importance of the raised issue today. Because at the current stage of development of the world community, the problem of protecting human rights and freedoms has become dominant. In the conditions of the war waged by the Russian Federation against Ukraine, one of the most vulnerable sections of the population today are children. Despite the measures taken by the government and other authorities, their situation remains difficult. In particular, families with children are in a particularly difficult situation. Therefore, one of the main responsibilities of the state is to create appropriate conditions for the functioning of an effective system of their social protection, in particular, persons with family responsibilities as subjects who need special social protection. Since persons with family responsibilities are a separate category of persons to whom the norms of social security law and other normative legal acts provide certain benefits, assistance, guarantees and compensations in legal relations in the field of social security in order to ensure their fulfillment of legal and actual obligations regarding minor children and other family members (persons who are under guardianship, care; who need care, care, etc.). Persons with family responsibilities include: 1) women (pregnant women; women who have children under the age of three; single mothers raising a child under 14 years old, and a child with a disability – under 18 years old); 2) persons who adopted a child; 3) parents who have children with disabilities before they reach the age of 18; 4) persons who raise minor children without a mother (father); 5) persons who care for sick members of their families; 6) single persons; 7) women and men who are in a registered marriage, when both of the spouses or one of the spouses is no more than 35 years old (young families); 8) parents who have children (in particular, three or more children - large families); 9) parents who are in difficult life situations.

Key words: social protection, social support, persons with family responsibilities, state, national legislation, international standards.

10. Положишник В. О. Поняття та ознаки працівників з сімейними обов'язками. Аналітично-порівняльне правознавство. С. 108–111. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/264898/260890>